

музыкальных артефактов с однотипным инструментарием цивилизаций Древнего мира показал, что ископаемые музыкальные инструменты с территории Украины принадлежат к древнейшим среди известных в мире археологических аналогов.

Ключевые слова: музыкальная археология, музыкальные инструменты неолита – бронзы с территории Украины, барабан, бубен, багатотрубкова флейта, деревянная флейта, волынка.

ARCHAEOLOGICAL MUSICAL INSTRUMENTS FROM THE TERRITORY OF UKRAINE IN TERMS OF SYNCHRONOUS INSTRUMENTS OF ANCIENT WORLD CIVILIZATIONS

Olijnyk Olga – Candidate of Art Criticism, Associate Professor
Lviv National Music Academy n.a. M. V. Lysenko, Lviv

The paper considers the study of archaeological musical instruments found on the territory of Ukraine and their introduction into scientific circulation. Synchronous-comparative analysis of these musical artefacts with the same-type instruments of the Ancient World civilizations showed that fossil musical instruments from the territory of Ukraine belong to the most ancient among the world-known archaeological analogues.

Key words: musical archaeology, Neolithic and Bronze Ages musical instruments from the territory of Ukraine, drum, tambourine, multi-pipe flute, wooden flute, and bagpipe.

UDK 78.481.K 21

ARCHAEOLOGICAL MUSICAL INSTRUMENTS FROM THE TERRITORY OF UKRAINE IN TERMS OF SYNCHRONOUS INSTRUMENTS OF ANCIENT WORLD CIVILIZATIONS

Olijnyk Olga – Candidate of Art Criticism, Associate Professor
Lviv National Music Academy n.a. M. V. Lysenko, Lviv

The aim of the paper – to study the archaeological musical instruments of the Neolithic Age and Bronze Age found on the territory of Ukraine, namely, drum, tambourine, multi-pipe flute, wooden flute, bagpipes, and introduce them into scientific circulation, as well as show the priority of these instruments emergence on the territory of Ukraine among the ancient civilizations.

Research methodology. The paper uses combined archaeological and organological research methods.

Results. Age determination of archaeological complexes, where the musical instruments (or their fragments) were found on the territory of Ukraine, and their comparison with synchronous analogues existed in other civilizations of the Ancient World, allowed looking from a different angle at the debatable issues of time and place of origin of some of their varieties, establishing the priority of their emergence in a particular region of the world civilization.

Novelty. This paper is first to perform the synchronous-comparative analysis of archaeological musical instruments from the territory of Ukraine as compared to the same-type analogues of ancient civilizations and introduce them into the scientific circulation.

Practical significance. The paper materials can be used in research on the musical and instrumental culture of the ancient peoples of the world.

Key words: musical archaeology, Neolithic and Bronze Ages musical instruments from the territory of Ukraine, drum, tambourine, multi-pipe flute, wooden flute, bagpipe.

Надійшла до редакції 7.10.2020 р.

УДК 7.031

СЕМАНТИКА ОБРАЗУ БИКА В МИСТЕЦТВІ КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Бондарчук Ярослава Віталіївна –
кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри
документознавства та інформаційної діяльності,
Національний університет «Острозька академія», м. Острог
<http://orcid.org/0000-0002-6638-4399>
[Doi.org/10.35619/ucpmk.v34i34.313](https://doi.org/10.35619/ucpmk.v34i34.313)
Yaroslava.Bondarchuk@oa.edu.ua

На основі аналізу артефактів простежено еволюцію семантичного навантаження образу бика від часу його появи в мистецтві верхнього палеоліту 33 – 31 тис. р. до н. е. до кінця неоліту. Розглядається гіпотеза про відображення основних релігійно-світоглядних ідей того чи іншого історичного періоду в характеристиці домінуючого тоді знаку зодіаку, в якому внаслідок прецесії протягом 2 150 р. знаходиться точка перетину екліптики та екватора (точка весняного рівнодення). Пропонуються аргументи на користь позитивного рішення цієї проблеми. Авторка зіставляє релігійно-світоглядні ідеї, пов'язані з культом бика, зі смисловими характеристиками знаків 12-членного зодіакального кола, прийнятого в сучасній астрономії. Робиться

висновок, що відображення головних релігійних культів та ідей в характеристиках зодіакальних знаків можна констатувати не лише в період розвитку астрономії, але і в первісних суспільствах, які не мали уявлення про зодіак.

Ключові слова: семантика образу бика, релігійно-світоглядні ідеї, духовна еволюція, зодіакальні знаки Близнят, Тельця, Стрільця, Терезів, Діви.

Постановка проблеми. За своїм семантичним навантаженням одним із найскладніших у мистецтві стародавнього світу є образ бика, що з'явився в печерному живописі та малій пластиці біля 33–31 тис. р. до н. е. для використання в обрядах відновлюваної магії і далі продовжував служити в магічних ритуалах, пов'язаних із кльцтвами жінки, зірок, землі, набуваючи нових й нових смислових відтінків. Оскільки найбільш переконливим способом дослідження будь-якого символу є «з'ясування історичного формування знака в ланці певної «семантико-зображувальної еволюції» [18; 128], наше дослідження побудоване на вивченні артефактів із зображенням бика, створених протягом усього періоду кам'яного віку. Це дасть необхідний матеріал для культурно-хронологічних зіставлень, дозволить простежити еволюцію його семантики в співвіднесенні з домінуючими релігійно-світоглядними ідеями різних історичних періодів.

Відстеження еволюції семантичної навантаження образу бика доцільно пов'язати з розглядом проблеми, що базується на дисциплінарному перетині історичних, релігієзнавчих, мистецтвознавчих, астрономічних наук і стосується відображення провідних релігійно-світоглядних ідей того чи іншого історичного періоду в назві та характеристиці домінуючого в той час зодіакального знака, під яким протягом 2150 р. знаходиться точка перетину екліптики і екватора (точка весняного рівнодення). Оскільки вісь обертання Землі не перпендикулярна до екліптики, а відхиляється від перпендикуляра на $23^{\circ} 26'$ і піддається гравітаційному впливу тяжіння Місяця і Сонця, вона робить повільні кругові рухи по конусу. Разом із віссю обертання Землі змінює своє положення перпендикулярний до неї небесний екватор щодо площини екліптики, отже, точка перетину екватора і екліптики пересувається по екліптиці в напрямку, протилежному видимому руху Сонця і за 2150–2160 проходить 30° – один знак зодіакального кола. У роботах К. Раггла, Н. А. Чмихова, Ю. А. Шилова, А. А. Гурштейна та інших авторів висловлюється думка, що характерні особливості кожного етапу духовного розвою людства знаходить відображення в характеристиці домінуючого в той період зодіакального знака. Хоча знаки зодіаку по протяжності в градусах неточно відповідають сузір'ям, від яких отримали назви, вони загальноприйняті в сучасній астрономії як основа для відліку часу [5; 40]. Необхідно підкреслити, що в давніх цивілізаціях були різні зодіаки, але в сучасній астрономії прийнятий один 12-членний зодіак, на який і спираємося у своєму дослідженні. Відповідність головних понять зодіакального знака релігійно-світоглядним уявленням певної епохи приховує небезпеку помилкового твердження, якого дотримуються астрологи, теософи, представники руху Нью Ейдж про вплив енергій сузір'їв на духовний розвиток людства, що справедливо не визнається наукою. Сучасні вчені переконливо довели, що не зодіакальні сузір'я визначали релігійно-світоглядні ідеї астрономічних епох, а, навпаки, у відповідності з переважаючими в певний період ідеями давалися назви і характеристики сузір'ям, які очолював у той час зодіак. За словами А. Гурштейна: «Зодіак є системою символів, що відображають головні ідеї, домінуючі в певні історичні періоди» [4; 48].

Аналіз досліджень і публікацій. Припущення, що вже за кілька тисячоліть до н. е. люди могли знати про переміщення точки сходу сонця в день весняного рівнодення під сузір'ями зодіакального кола, одними з перших висловили Джорджо де Сантільяна і Герта фон Дегенд. Як писав Клайв Раггл у вступній частині монографії «Давня астрономія: енциклопедія космології і міфів», ці автори в книзі «Млин Гамлета» (1969 р.) припустили, що конкретні астрономічні знання про зміщення зірок протягом століть через явище прецесії були систематично закодовані в міфологічних розповідях в усьому світі протягом багатьох тисячоліть [31; 5]. В. В. Ємельянов, спираючись на клинописні записи Месопотамії, доводить, що «образна система 12-членного зодіаку, відома з вавилонських джерел, виникла в Ніппурі – священному місті шумерів, які помітили, що в одному і тому ж місяці на горизонті сходить певне сузір'я, і зв'язали з ним стан природи в даному місяці [8; 156-159]. Однак, крім річного руху Сонця, астрономи спостерігали переміщення точки сходу Сонця в день весняного рівнодення з одного сузір'я в інше. Перша письмова згадка про переміщення точки весни, як зазначав М. О. Чмихов, зафіксована у вавилонській поемі середини I тис. до н.е. «Про створення світу» богом весняного сонця Мардуком. У поемі говориться, що Мардук, повертаючи над Землею зодіакальне коло, поставив на чолі зодіаку сузір'я Тельця, перед ним зодіак очолювали Близнюки, а після нього зодіак очолюватиме Овен [25; 145]. На думку вченого, хоча перші письмові свідчення про переміщення дня весняного рівнодення з одного зодіакального знака в інший належать до середини I тис. до н. е., такі спостереження могли вестися значно раніше. Вже в VII тис. до н. е. людина могла розділити небесну сферу на 360° і помітити навіть таке складне явище як прецесія, оскільки «переміщення точок пір року на $0,5^{\circ}$ (видимий діаметр Сонця) ставало помітним протягом 36 років, тобто протягом життя одного покоління» [26; 27]. Подібну думку, що древні астрономи почали виділяти зодіакальні сузір'я в епоху Близнюків (6450–4300 рр. до н.е.), висловлював А. А. Гурштейн. «Хоча через

сліпуче сонячне світло, – писав учений, – неможливо визначити, в якому сузір'ї знаходиться Сонце безпосередньо в якийсь день (наприклад, у день весняного рівнодення), це все ж можна було зробити, якщо зауважити, яке сузір'я йде за Сонцем ввечері після його заходу, і яке сузір'я передує Сонцю вранці, до сходу. Сузір'я між ними і буде тим, у якому в цей час сходить Сонце» [4; 48]. «А опівночі добре видно сузір'я, діаметрально протилежне тому, в якому знаходиться Сонце» [3; 9]. В. В. Смелянов зазначав, що, якщо у шумерів було тільки відчуття відповідності «між змістом помісячного ритуалу та ім'ям висхідного в даному місяці сузір'я», то наступні покоління астрономів давали кожному зодіакальному сузір'ю розгорнуту характеристику, в якій відображались головні релігійно-світоглядні ідеї, переважаючі в період його домінування в колі зодіаку [8; 159]. Аналогічні висловлювання трапляються в роботах М. Холла [23; 114-115], Ю. А. Шилова [27; 42], В. Г. Юрковця [29]. При цьому вчені спираються на артефакти як на предмети матеріальної об'єктивації релігійно-світоглядних уявлень, які стосуються неоліту, енеоліту, періоду бронзи і раннього залізного віку, коли давні астрономи вміли визначати головне зодіакальне сузір'я і давали йому характеристику, яка відповідала релігійно-світоглядним ідеям їх часу. Але питання, чи можна констатувати відображення релігійно-світоглядних уявлень людства в характеристиках зодіакальних знаків із доби палеоліту, коли астрономічні спостереження були ще в зародковому стані, залишається відкритим. У двох попередніх статтях, опублікованих в «Актуальних питаннях культурології», ми з'ясували це питання, досліджуючи сакральні календарі та зооморфні образи бінарної і триярусної структури всесвіту в мистецтві палеоліту. Тепер проблема буде розглянута на основі аналізу смислового навантаження образу бика в мистецтві кам'яного віку. Семантики образу бика окремих періодів первісного суспільства торкалися у своїх працях Френк Едж [21], Жене Валькві [14], Н. В. Клягін [9], Д. О. Король [10].

Мета цієї статті: простежити еволюцію семантичного навантаження образу бика протягом усього кам'яного віку, а також з'ясувати, чи отримали відображення пов'язані з цим образом релігійно-світоглядні ідеї в характеристиках зодіакальних знаків, доміnantних в період їх виникнення (в яких в той час проходила точка перетину екліптики та екватора).

Вклад основного матеріалу. Одним із найдавніших є зображення бізона в печері Шове, яке має кілька різних датувань: 36,8–33,3 тис. р. до н.е. [17], 34, 6–32,7 тис. р. до н.е. [24], 33–28 тис. р. до н.е. [22], але спільним для всіх них є 33 тис. до н.е. Необхідно зазначити, що бізон – родич бика, разом із ним належить до однієї родини бикових (Bovidae), що складається з родів *bos* (биків) та *bison* (бізонів). У печері Шове зображений не лише бізон, а теріантроп – чоловік-бізон, який має рогату голову бізона з характерним горбом, але людське тіло, руки і ноги. Біля нього жінка-левиця, яка має лев'ячу голову, людські ноги і навмисно збільшене і виділене темним кольором жіноче лоно – трикутник живота, що є центром композиції. Культ жінки-матері синтезується в її образі з культом лева-тотема. Образ чоловіка-бізона є семантично парним до нього втіленням чоловічої статевої активності та запліднюючої сили. Таке семантичне навантаження бика збережеться протягом усього кам'яного віку. Символічне зображення єднання чоловічого і жіночого начала втілювало ідею продовження життя і використовувалося у магічних обрядах розмноження. Недаремно цей малюнок розміщений в найдальшому відділі печери Шове, на виступі скелі, що за своєю формою подібний до фалоса (рис. 1).

Рис. 1. Зображення пари Жінки-Левиці та Чоловіка-Бізона у печері Шове (Франція). 33 тис. р. до н.е.
Джерело: <http://subscribe.ru/group/piknik-na-oboehineili-v-gostyah-u-ryizhej-bes/4219646/>.

Зародження культу пари було, очевидно, пов'язано з переходом від первісних стад до дуально-родових общин. Поділ племені на дві фратрії або на два роди породжував уявлення про те, що всі явища природи, тварини і люди повинні мати пару. Найдавніші артефакти із зображенням пар тварин датуються 33 – 31 тис. до н. е. Отже, зародження культу пари як основи продовження життя припадає на час

перебування точки весняного рівнодення в зодіакальному знаку Близнят (32 250 – 30100 р. до н. е.) і отримує відображення в головному принципі подвійності цього знака.

Починаючи з 30 тис. до н. е. в печерному живописі та малій пластиці зображення травоядних тварин стають домінуючими і поступово майже повністю витісняють зображення хижаків, що свідчить про посилення культів фітофагів. За словами А. Д. Столяра, тема бізона (бика) і коня, «зайняла панівне місце в усьому художньому репертуарі неантропа» [18; 218]. Початок розквіту культу травоядних припадає на добу Тельця (30 100–27 950 р. до н.е.) та Овна (27 950–25 800 р. до н.е.). Таким чином поява нових релігійних домінант збігається в часі з переміщенням точки перетину екліптики й екватору в нові зодіакальні знаки, характеристики яких відповідають сутності культів тих періодів.

Зміну культових домінант на початку періоду гравет можна пояснити кількома причинами. Однією з них є та, що в той час травоядні стали головними промисловими об'єктами палеолітичних мисливців. Якщо у пам'ятках ашелью і мустьє на частку печерного ведмедя припадало 75% всього палеонтологічного матеріалу, то у верхньому палеоліті значення печерного ведмедя як головного промислового звіра поступово знижується, поступаючись в основному копитним тваринам. Проте, увага до фітофагів була обумовлено не лише практичними потребами полювання. Більшість їх зображень задіяні не в мисливській магії, а в обрядах, спрямованих на розмноження. Вони сприймалися як своєрідні символи життя, на відміну від хижаків – символів смерті. Поліпшення клімату внаслідок паудорфського потепління (28–22 тис. р. до н.е.), стабілізація соціальних відносин, укріплення родових зв'язків, достаток їжі – усі ці позитивні зміни в житті первісних колективів заохочували до народження дітей, отже, стимулювали і розвиток обрядів, пов'язаних із плодючістю і розмноженням. Серед усіх травоядних особливе місце як символу чоловічої запліднюючої сили належало бикові. Містичний зв'язок бика з жінкою підтверджує покладання культових жіночих скульптурок разом із кістками або черепами биків, що виявлено на багатьох палеолітичних стоянках: Тюрсак, Буреть, Мальта, Гагаріно, Авдіво, Костенки 1, Мізин та ін. Наприклад, на мізинській стоянці у череп бика було вкладено дві стилізовані фігурки «жінки-пташки». На стоянці Буреть статуєтку сибірської Венери захищали зверху масивні хребці бичачого хребта [19; 99]. Крім цього, на початку періоду гравет формується ще один аспект семантичного навантаження образу бика. На думку М. В. Клягіна, можливо, саме в той час образ масивного неповороткого бика міг асоціюватися з могутнім тілом Землі [9], значення якої як матеріальної основи життя первісні люди усвідомлюють ще задовго до виникнення землеробства.

Поширення культу бика в 30–28 тис. р. до н.е. як символу чоловічої запліднюючої сили, пов'язаного з розмноженням, і як зооморфного образу землі, збігається в часі з перебуванням нашої планети в зодіакальному сузір'ї Тельця і відображається у характеристиці цього знака, який позиціонує сталість, стабільність, стихією якого є найбільш матеріальна і нерухома зі всіх стихій – земля. Його головним управителем вважається планета Венера – єдина з планет Сонячної системи, крім Землі, присвячена не чоловічому божеству, а богині-жінці. Відповідність характеристики зодіакального знака Тельця головним релігійним уявленням його доби свідчить на користь того, що домінантні культу кожного етапу духовного розвою людства знаходять відображення в характерних особливостях зодіакальних знаків, у яких на той час перебуває наша планета.

Подальший крок в еволюції семантичного навантаження образу бика припадає на 18 тис. до н.е. і пов'язаний із розвитком спостережень за небесними світилами. У розписах печери Ласко, малюнки якої датуються 18–15 тис. р. до н.е. [16] зображення биків стають символічними образами зодіакальних сузір'їв, що доведено дослідженнями сучасних учених. Як пише Грем Хенкок у книзі «Дзеркало небес. В пошуках втрачених цивілізацій», у грудні 1995 р. американський дослідник Френк Едж опублікував свій звіт із «небесною інтерпретацією» зли биків у печері Ласко. На основі комп'ютерної реконструкції він показав, який вигляд мало сузір'я Тельця в день літнього сонцестояння перед світанком у 18–15 тис. до н.е., і довів, що між його обрисами і найбільшим зображенням бика у печері Ласко є значна подібність (рис. 2).

Рис. 2. Зображення бика (5 м завдовжки) в печері Ласко (Франція, Дордонь) та схема сузір'я Тельця на небозводі 18,6 – 15,5 тис. р. до н. е. Джерело: <https://cultprosvet-mag.livejournal.com/38973.html>

«Зверніть увагу, – писав учений, – на шість добре помітних чорних крапок якраз над плечима бика з Ласко. Порівнюючи їх із Плеядами, ми можемо побачити, наскільки ґрунтовним є зв'язок між цим биком і сузір'ям Тельця. Ці шість крапок не лише збігаються по кількості з добре видимими Плеядами, але й розміщуються у просторі приблизно так само щодо тулуба і морди преславного бика. Подібність цього бика льодовикового періоду з традиційним зображенням сузір'я Тельця таке велике, що якби бик із Ласко був виявлений у середньовічному манускрипті, а не на стелі печери, ми відразу пізнали би у ньому Тельця» [21]. Ідею Ф. Еджа, що люди верхнього палеоліту могли пов'язувати сузір'я з образами тварин і зображувати їх як культові знаки на стінах печер, підтримав доктор фізико-математичних наук, провідний фахівець у галузі археоастрономії О. Гурштейн та французька дослідниця Шанталь Жене Валькві. Використовуючи астрономічну логіку Валькві відтворила карту неба останнього періоду палеоліту і порівняла розташування ліній і точок малюнків з астрономічними даними. Це дозволило констатувати, що дивна тварина на північній стіні зали була не що інше, як відображення сузір'я Козерога (рис. 3), а намальований трохи далі від Козерога могутній бик, груди якого всіяні крапками, відповідає сузір'ю Скорпіона, що перетинається з Чумацьким Шляхом [14] (рис. 4).

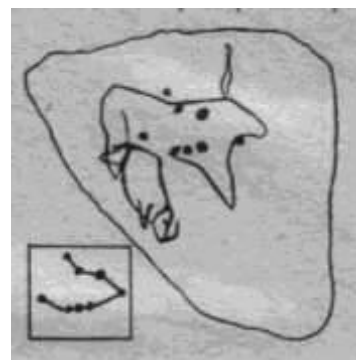

Рис. 3. Зображення Козерога в печері Ласко (Франція, Дордонь) 18, 6 – 15, 5 тис. р. до н. е. та схема сузір'я Козерога на небозводі 18, 6 – 15, 5 тис. р. до н. е. Джерела: hroniki-mira.com/2014/04/08/ <https://cultprosvet-mag.livejournal.com/38973.html>

Рис. 4. Великий чорний бик (довжина – 3,7 м, ширина – 1,93 м) у печері Ласко. (Франція, Дордонь) та схема сузір'я Скорпіона на небозводі 18,6 – 15,5 тис. р. до н.е. Джерела: hroniki-mira.com/2014/04/08/ <https://cultprosvet-mag.livejournal.com/38973.html>

На території України подібні зображення тварин, пов'язані зі схемою розташування найбільш яскравих зірок у розсіяному скупченні Гіад, які утворюють чіткий астеризм у сузір'ї Тельця, виявлено в так званому «гроті мамонта» та на чуринзі в комплексі печер Кам'яної Могили (рис. 5, 6).

Рис. 5. *Зображення чотирьох биків у «гроті мамонта» в комплексі печер Кам'яної Могили. На зображенні верхнього бика розташування лунок відповідає схемі найбільш яскравих зірок у скупченні Гіад у сузір'ї Тельця. Джерело: Чмихов М. О., 1992. С. 148.*

Рис. 6. *Зображення бика і носорога на чуринзі з Кам'яної Могили. Розташування ямок на фігурі бика відповідає розташуванню найбільш яскравих зірок у скупченні Гіад у сузір'ї Тельця. Джерело: Чмихов М. О., 1992. С. 147.*

Хоча найближче до нас розсіяне скупчення Гіад складається з 150 космічних об'єктів, лише 4 зірки: Епсілон, Дельта, Гамма і Тета разом із зіркою Альдебаран утворюють чіткий астеризм – так звані «гострі голки» Гіад. Оскільки цю групу зірок добре видно із землі, з великою часткою ймовірності можна припустити, що саме її передав давній митець на фігурах биків у Кам'яній Могили. Заслуга цього спостереження належить М. О. Чмихову [25; 147-148]. Вчений відносить зображення биків до протонеоліту і пов'язує з культом бика і сузір'ям Тельця, яке в V–III тис. до н. е. очолювало зодіакальне коло. Проте, низка фактів свідчить на користь того, що ці зображення були створені у палеоліті. Вони розміщені у гроті, в якому є зображення мамонто-бика з величезним бивнем, і тому швидше за все були створені одночасно з ним. На користь давності свідчить і те, що фігури чотирьох биків виконані у техніці заглибленого рельєфу, а також деяка хаотичність композицій, що характерно для палеолітичного мистецтва. Три бики зображено у позі кругової оборони, головами назовні, а четвертий бик – головою всередину кола. Ще більша хаотичність спостерігається у зображенні тварин на чуринзі. Носоріг зображений під биком і під кутом до нього, здається, що він виходить з черева бика. Отже, щодо датування зображень, на наше переконання, більшу рацію мають учені Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова, які відносять їх до пізньопалеолітичних пам'яток [11; 46].

Повторення в обрисах зображених биків схем розташування зірок у деяких сузір'ях Зодіаку дозволяє припустити, що саме у 18 тис. до н. е. палеолітична людина почала звертати на них увагу і, оскільки вона була тісно пов'язана з природним світом, убачати в них обриси тварин. Якісні зміни в дослідженні неба, зокрема, початок спостережень за зодіакальними сузір'ями і створення їх зображень у вигляді тварин збігається в часі з перебуванням нашої планети в зодіакальному знаку Стрільця (19 350 – 17 200 р. до н.е.) і знаходить відповідність у характеристиці цього знака, який позиціонує принципи відриву від земного світу і спрямованості до світу небес, адже він спрямовує свій лук до зірок [23; 99].

У скельних розписах та рельєфах 15–13 тис. до н.е. з'являються зображення пар биків і бізонів, які прямують один за одним, або стоять навпроти один одного. Як зазначалось вище, зображення пар різних істот з'являються в 33–31 тис. до н.е., очевидно тоді, коли у зв'язку з переходом до дуально-родових общин пара стає одним із домінуючих понять у свідомості первісної людини. У 15 тис. до н. е. зростання значення пари можна пов'язати із зародженням сім'ї, заснованої на парному шлюбі. Свідченням переходу до такої сім'ї є невеликі за розмірами, розраховані на одну сім'ю житла, виявлені на стоянках костенківсько-авдіївської культури (Костенки 1, Авдіїво, Зарайська), які згідно з радіовуглецевим аналізом датуються 20–17 тис. р. до н.е. [2], і житла на стоянках Середньодніпровської групи пам'яток (Межирічі, Гінці, Добраничівській), які датуються 15–11 тис. р. до н.е. «Виходячи з цього, – пише І. Г. Шовкопляс, – можна припустити, що господарська діяльність і побут у добу пізнього палеоліту здійснювались уже посімейно (хоча деякі види діяльності були колективними)» [28; 88-89].

Призначення зображень пар биків і бізонів для магії розмноження особливо чітко виявляється в печері Тюк д'Одубер, що датується 15 тис. р. до н.е. [24]. Тут за 700 м від входу, в тупиковій залі, яка на тисячоліття була закрита від зовнішнього світу сталагмітовою завісою, виявлено виліплені з глини барельєфи самки і самця (рис. 7).

Рис. 7. Рельєфне зображення пари бізонів у печері Тюк д'Одубер (Ар'єж, Франція). 15 тис. р. до н. е. 61 см (самка), 63 см (самець). Джерело: <http://ritual.vixro.nsu.ru/?int=VIEW&el=91&templ=VIEW>

Біля зображення пари бізонів збереглося більше п'ятдесяти відбитків ніг підлітків віком від 12 до 15 років та дорослих людей. Одні з них ступали лише на п'ятки, а інші – тільки на пальці. Це дає підставу припустити, що тут виконувались ритуальні танці під час обрядів ініціації юнаків та дівчат, які вступали у нову вікову групу дорослих членів колективу і яким дозволялось продовжувати свій рід. Подібні, пов'язані з магією розмноження зображення биків і бізонів виявлено у печерах Фурно дю Д'ябль (16 500 – 15 800 р. до н.е.) [9], Мері (Grotte de la Mairie, 11 500 р. до н.е.) [30], Арсі сюр Кюр (13 070/12 000 – 11 000/10 760 р. до н.е.) [9].

Поряд із зображеннями биків, які йдуть один за одним, у печерах мадленського періоду з'являються зображення биків та інших тварин, розташованих дзеркально симетрично за принципом рівноваги та симетрії, як, наприклад, у печері Портель (рис. 8).

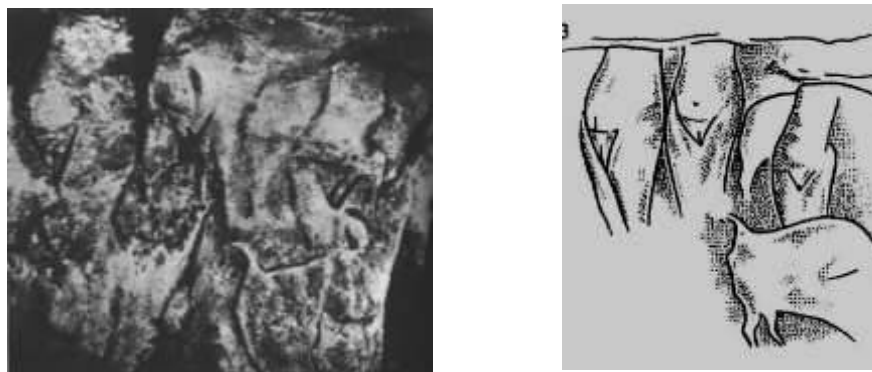

Рис. 8. Зображення двох бізонів у печері Портель (Дордонь, Франція). 15 800 – 13 900 р. до н.е. Джерело: Я. Елинек, 1982. С. 311.

На відміну від зображень, у яких утілюється ідея поєднання через підкорення одного суб'єкта пари іншому, тут суб'єкти пари є рівнозначні, рівноцінні і представлені у стані взаємодії або урівноваженого протистояння. Розміщення пар тварин у дзеркально симетричних геральдичних композиціях спонукає до висновку, що вони втілювали дуальний принцип рівнозначного протистояння або рівноваги, без якого неможливе існування природи. Таке трактування ідейного змісту цих зображень підтверджується його екстраполяцією на твори, в яких принцип рівноваги виявляється більш чітко й однозначно. Зокрема, бачимо його на жезлі бога Гермеса – кадуцеї, головним призначенням якого було примирення ворогів. Жезл обвивають дві змії, симетрично розміщені за принципом рівноваги одна навпроти одної. Згідно з легендою, вони охопили жезл і розташувались так у той момент, коли Гермес, вирішивши перевірити силу жезла, кинув його поміж двох змії, що боролися між собою.

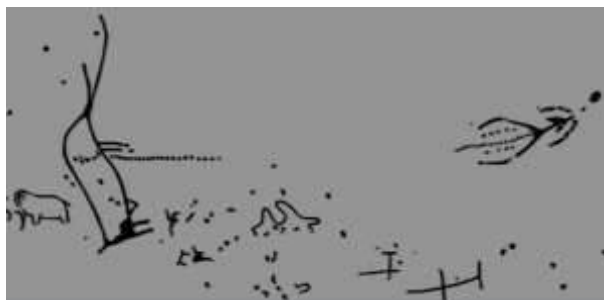
Витоки зображення пари тварин-близнят, побудованого на принципі рівноваги і симетрії, сягають кінця палеоліту. Усвідомлення важливості принципу рівноваги в природі і в житті первісних спільнот відбувається в 15–13 тис. до н.е. – час перебування точки весняного рівнодення в зодіакальному знаку Терезів (15 050–12 900 р. до н.е.) і відображається у характеристиці цього знака, головним принципом якого є принцип рівноваги двох складових пари.

На новий етап підіймається культ бика як парного до жінки образу чоловічої запліднюючої сили в 13–11 тис. до н.е. Це виявляється у скельних малюнках того часу, в яких бик зображений разом із жінкою. Характерним прикладом є зображення у печері Англез сюр л'Англен, яка датується 15 200 тис. р. до н.е. [24] або 12 050 р. до н.е. [13]. Тут вигравіювано три жіночих торси з підкресленими дітородними органами, а біля них постать бика [20; 14] (рис. 9).

Рис. 9. Три жіночих торси і зображення тварини у печері Англес сюр Анген (Франція). 15 200 – 12 050 р. до н. е. Джерело: Я.Елинек. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. 1982. С. 372. Прорисовка з книги: Столяр А. Д. 1985.

Особливо цікавою є композиція на стелі важкодоступної Дальньої зали Ігнатіївської печери, розписи якої згідно радіо вуглецевого аналізу датуються 12 500 р. до н.е. [15; 96]. Широкою червоною лінією тут виділено величезне зображення бика завдовжки 2, 3 м. Від живота тварини відходить 21 червона крапка. Сім плям нанесено на його тілі, що однозначно пов'язує зображення тварини з фазою Місяця та магією розмноження. Смуга з 21 крапки спрямована до схематичного зображення жінки, що лежить у позі родів із широко розведеними ногами. Від жінки виходять 3 смуги крапок, які в сумі: 5 + 18 + 5 дають число 28, очевидно пов'язане з менструальним циклом жінок репродуктивного віку та з місячним календарем, за яким вираховувались терміни зачаття і народження дитини. Найдовший числовий ряд намальований на одній лінії зі смугою з 21 крапки, що виходить із черева бізона. Отже, на стелі Дальньої зали бізон і жінка спрямовані один до одного і пов'язані між собою магічними рядами червоних крапок із числовими ритмами місячного календаря. Це однозначно вказує на їх призначення для обрядів розмноження, продовження роду, відтворення життя (рис. 10).

Рис. 10. Бізон і жінка (прорисовка малюнку) у Дальній залі Ігнатіївської печери. (Південний Урал. Росія). 12 500 р. до н. е. Джерело: <https://tainyurala.ru/>; Петрин, 1987. С.95.

Актуалізація семантичного навантаження образу бика як зооморфного символу чоловічої запліднювальної сили, в 13–11 тис. до н. е. пояснюється низкою причин. Біля 12 700 р. до н. е. починається Бьоллінгсько-аллерьодське потепління, яке триває до 10 700 р. до н.е. Щоправда, в деяких північних районах ненадовго (12 100–11 900 р. до н.е.) воно переривається похолоданням середнього дріасу, але в загалом клімат теплішає і наближається до сучасного. У зв'язку з різким підйомом температури, ростом вологості і концентрації діоксиду вуглецю розвивається фауна, в Євразії переважають змішані і листяні ліси, а на відкритих місцевостях виростають злаки. Хоча провідне місце в житті племен, як і раніше, посідає полювання, але в разі збільшується значення збиральництва зернових диких культур, яким займались жінки. Відповідно зростає роль жінки. Культ жінки-матері, плодоносність якої асоціюється тепер із плодоносністю землі, підіймається на новий виток розвитку. Разом із цим посилюється культ бика як семантично парного до образу жінки зооморфного символу чоловічої потенції.

Кліматичний період Бьоллінгсько-аллерьодського потепління (12 700–10 700 р. до н.е.) збігається в часі з історичним періодом Мадлен IV (12 300–10 760 р. до н.е.) і з астрономічним періодом перебування точки весняного рівнодення в зодіакальному знаку Діви (12 900–10 750 р. до н.е.). Отже, посилення культу жінки-матері, обумовлене зростанням її ролі в житті первісного суспільства, отримує відображення в характеристиці цього зодіакального знака, який позиціонує жіночий материнський принцип.

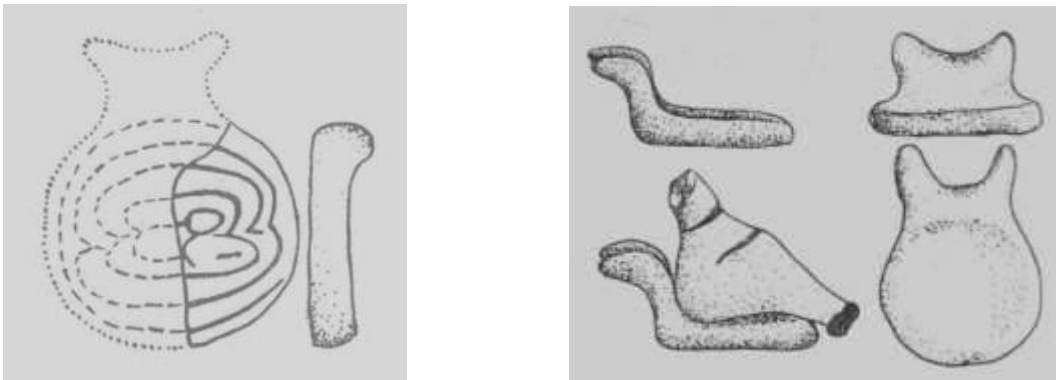

У період неоліту та енеоліту сакральний зв'язок між образом жінки-матері та парним до нього образом бика досягає свого апогею. З розвитком землеробства, коли основою життя стає земля-мати, образ бика пов'язується не лише з культом жінки-матері, але й з культом великої богині Матері-Землі. Вважається, що сім'я бика запліднює землю і підвищує її урожайність. Бик стає знаком землі, асоціюється з її гігантським могутнім непорушним тілом. Зображення биків або їхніх символів розміщуються в культових спорудах багатьох народів неолітичної доби. Зокрема у храмах найдавнішого міста – Чатал Хююка виключно важливе значення мали черепи биків (так звані «букранії»), які сприймалися як атрибут або символ чоловічого божества (рис. 11). Зазвичай їх вішали на стіни, або ставили на стовпи, на спинки крісел, на підлогу, обрамовуючи краї платформ святилищ і захищаючи людей від злих сил. Дж. Мелларт пише, що часто рогаті черепи биків (ймовірно з тією ж самою метою захисту жіночого божества) вішалися над нішами, пофарбованими в червоний колір і, очевидно, призначеними для головної культової статуї Богині [12; 89-90]. Іноді бичачі черепи та роги об'єднувалися в одну композицію з виліпленими з глини жіночими грудьми (символом «життєдайного» жіночого начала).

Рис. 11. Реконструкція Дж. Меллартом святилища з букраніями в поселенні Чатал Хююк (Туреччина) VI тис. р. до н. е. Джерело: <http://rec.gerodot.ru/chatal/makkenna.htm>

Тісний зв'язок культу бика з культом Матері-землі отримав яскравий вияв у культурі Кукутень-Трипілля. Нерідко скульптурки або символи биків знаходять у трипільських поселеннях разом із жіночими фігурками. Часто сидіннями для стилізованих трипільських скульптурок Матері-Землі служили мініатюрні сидіння, завершені бичачими рогами (рис. 12).

Рис. 12. Кріселя з рогатими спинками для скульптурок матері-землі у трипільській культурі. Джерело: Чмихов М. О. 2014. С. 35.

«У трипільській культурі, – писав М. О. Чмихов, – знайдені статуетки на кріселях, виготовлених у вигляді стилізованих биків. Статуетки уособлювали богиню плодючості, яка може бути порівняна з грецькою Деметрою...» [26; 35]. Деметра у перекладі з грецької мови означає «земля-мати». Отже, головна богиня трипільців сидить на троні з рогами, які в трипільців вважались символом головної для них культової тварини – бика. Під час ритуалу випікання сакрального хліба, присвяченого Матері-Землі, жриця сиділа на троні з рогатою спинкою. Такий трон знайдено в святилищі, розкопаному біля с. Сабатинівка. «Крім глиняних кріселець з бичачими рогами, в якості тронів скульптурок Матері-Землі використовувались також лобні частини черепів биків, відомі з поховань трипільської культури» [6; 222].

Вибите пунктиром схематичне зображення Великої Богині-Матері в позі адорації розміщено на ритуальній кістяній пластині у формі голови бика, знайденій у с. Більче. Очевидно, пластину одягали жерці під час аграрних обрядів. По краях пластини зроблено 5 отворів, у які могла просуватись мотузка, щоб прикріпити пластину на грудях (рис. 13).

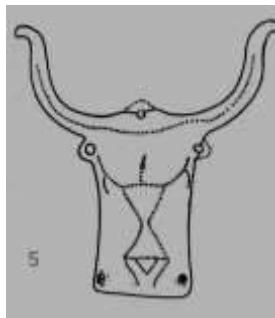

Рис. 13. Зображення Великої Богині-Матері на кістяній пластині (висота 17 см) з с. Більче. 3 700 – 3 500 р. до н.е. Культура Кукутені-Трипілля. Джерело: <http://gerodot.ru/viewtopic.php?f=21&t=262&start=75>.

Вагомим доказом синтезування культурів Матері-Землі та бика є те, що іноді на головах трипільських жіночих скульптурок виліплювали елементи коров'ячих та бичачих голів (роги і вуха) (рис. 14), подібно до того, як зображували роги на головах давньоєгипетських богинь Бат, Хатор, Мехурт і Нут.

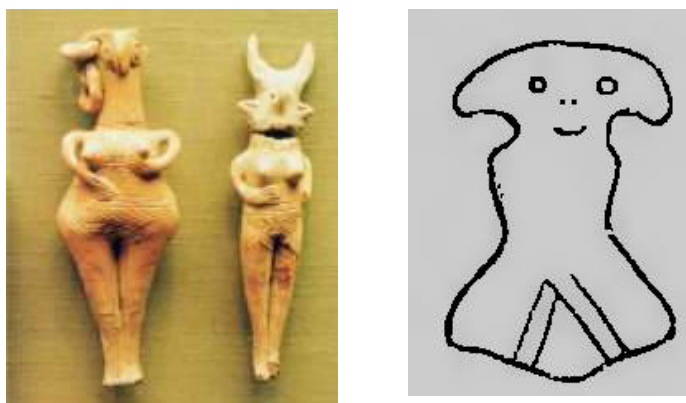

Рис. 14. Трипільські жіночі статуєтки з коров'ячими головами. Джерела: <https://spadok.org.ua/trypilska-kultura/yakoiu-bula-religiya-trypiltsiv>; Даниленко, 1969. С. 220.

Культове значення бика, який ставав зооморфним образом багатьох головних божеств, досягло свого апогею в давніх цивілізаціях Єгипту, Месопотамії, Індії, Ірану та Китаю, що може бути темою наступного дослідження. Тут лише коротко зазначимо, що в повсюдне поширення в IV–III тис. до н.е. культу бика, його зв'язок із землею, призвели до того, що давні астрономи назвали домінують зодіакальний сузір'я того часу (4 300–2 150 р. до н.е.) – Тельцем і характеризували його як знак стихії землі і символ планети Земля. У II–I тис. до н.е., залишаючись одним із головних, культ бика втрачає свою першість, оскільки в зв'язку з поширенням сутичок і війн головним стає культ героя. Це відображається в численних міфах різних народів, в яких герой перемагає бика, та в зображеннях сцен тавроктонії (ритуального вбивства бика героєм), поширених на території Європи та Передньої Азії. Зміна релігійних домінувань збігається в часі з переходом точки весняного рівнодення в 2 150 р. до н.е. в зодіакальний знак Овна і відображається в характеристиці цього знака героїв, сили, боротьби, азарту, енергії, його стихією вважається вогонь війни, а управителем планета Марс.

Висновок. На основі розглянутих артефактів, проаналізованих як предмети матеріальної об'єктивації релігійних уявлень первісного суспільства, можна зробити висновок про те, що пов'язані з образом бика релігійно-світоглядні ідеї, які були провідними в певний історичний період, отримували відображення в характеристиці домінують в той період зодіакального знака. Відображення провідних релігійних уявлень у характеристиках домінують знаків не лише в період розвинутих цивілізацій (коли давні астрономи могли визначити сузір'я, в якому сходиться сонце в день весняного рівнодення, і пов'язати з ним головні ідеї свого часу), але й у часи, коли астрономія існувала в зародковому стані, спонукає до думки, що збіг головних рис релігійного життя того чи іншого періоду та характеристик домінують на той час зодіакальних знаків є результатом дії не людської, а надсвітової свідомості, позначенням віх духовного розвитку людства.

Список використаної літератури

1. *Астрономи каменного века (Prehistoric Astronomers)*. URL: <https://cultprosvet-mag.livejournal.com/38973.html> (Дата звернення 1.11.2020).

2. **Гаврилов К. Н.** Костёнковско-авдеевская культура URL: <https://bigenc.ru/archeology/text/2102565> (Дата звернення 4.11.2020).
3. **Гуриштейн А. А.** Извечные тайны неба. – Москва: Просвещение, 1984. 272 с.
4. **Гуриштейн А. А.** Археoaстрономическое досье: когда родился Зодиак? *Земля и вселенная. Научно-популярный журнал Российской академии наук.* 2011. № 65. С. 48 – 61. URL: http://az.lib.ru/g/gurshtejn_a_a/text_2010_kogda_rodilsya_zodiaq.shtml (Дата звернення 4.11.2020).
5. **Дагаев М. М., Демин В. Г., Клемишин И. А., Чагурин В. М.** *Астрономия.* Москва: Просвещение, 1983. 384 с.
6. **Даниленко В. Н.** Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Киев: Наук. думка, 1969. 359 с.
7. **Елинек Ян.** Большой иллюстрированный атлас первобытного человека / пер. Финштейна. под ред. В. П. Алексеева. Прага : Артгя, 1972, третье издание 1985. 560 с.
8. **Емельянов В. В.** Древний Шумер. Очерки культуры. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2001. 368 с. («Мир Востока»).
9. **Клягин Н. В.** Современная научная картина мира. Москва : Логос, 2007. URL:https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/klyagin/04.php (Дата звернення 5.11.2020)
10. **Король Д. О.** Спроба реконструкції трипільської міфології за пам'ятками мистецтва. *Культурологічні студії.* Київ : Вид. дім «К.М. Academia», 1999. Вип. 2. С. 78 103. URL: <https://enigmatic-past.livejournal.com/2158.html>.
11. **Кравич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О.** Українське мистецтво: *Навч. пос.:* У 3 ч./Передм. проф. В. Скотного. Ч. I. Львів: Світ, 2003. 256 с.
12. **Мелларт Дж.** Древнейшие цивилизации Ближнего Востока (Пер. с англ. Е. В. Антоновой). Москва: Наука, 1982. (Серия «По следам исчезнувших культур Востока»). 111 с.
13. **Наскальные рисунки**/URL: <http://xreferat.ru/47/673-3-naskal-nye-risunki.html> (Дата звернення 5.11.2020).
14. **Остякова Г., Орлов В.** Загадка грота Ласко. URL: <http://ufonews.su/photo2/184.htm> (Дата звернення 1.11.2020).
15. **Петрин В., Широков В.** Древняя подземная галерея на Южном Урале. *Знание – сила.* 1987. № 7. С. 95–97.
16. **Пещера Ласко.** URL: <https://bit.ly/38cWc9i> (Дата звернення 5.11.2020).
17. **Рекорды древней живописи. Homo science.** № 2. URL: <https://batrachospermum.livejournal.com/26946.html> (Дата звернення 4.11.2020).
18. **Столяр А. Д.** Происхождение изобразительного искусства. Москва: Искусство, 1985. 298 с.
19. **Фролов Б. А.** О чём рассказала сибирская мадонна. Москва : Знание, 1981. 112 с.
20. **Фролов Б. А.** Открытие человека (к опыту новых исследований первобытного искусства). *Антропоморфные изображения. Первобытное искусство. Сб. науч. ст.* (Гол ред. Р. С. Васильевский). Новосибирск: Наука, 1987. С. 8 – 18.
21. **Хенкок Г., Сайта Ф.** Зеркало небес. В поисках утраченной цивилизации URL: <https://www.you-books.com/book/G-Henkok/Zerkalo-nebes-V-poiskah-utrachennoj-czivilizaczii> (дата звернення 1.11.2020).
22. **Хенкок Г.** Сверхъестественное. Боги и демоны эволюции. Ч. II. Пещеры. Глава IV. Териантропия. URL: http://www.razlib.ru/religiovedenie/sverhestestvennoe_bogi_i_demony_yevolyucii/p4.php (Дата звернення 4.11.2020).
23. **Холл М. П.** Энциклопедическое изложение масонской герметической каббалической и розенкрейцеровской символической философии (перевод с англ. В. Целищева). Москва: АСТ: Астрель, 2004. 478 с.
24. **Хронология позднего палеолита.** URL: <https://bit.ly/3kYlZpb> (Дата звернення 4.11.2020).
25. **Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т.** Археологія та стародавня історія України: *Курс лекцій.* Київ: Либідь, 1992. 376 с.
26. **Чмихов М. О.** Астрономія в житті первісного суспільства (до питання про час утвердження астрономічних знань). *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: зб. наук. пр.* Львів : Ін-т прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2004. С. 20 – 30.
27. **Шилов Ю. А.** Космические тайны курганов. Москва: Мол. гвардия, 1990. 66 с.
28. **Шовкопляс И. Г.** Добраничевская позднелеолитическая стоянка на Украине: исследования, экспонирование. *Краткие сообщения. Проблемы палеолита Восточной Европы.* Москва: Наука, 1982. С. 85 – 90.
29. **Юрковец В. П.** Постер «Климатические корреляции». URL: <https://docplayer.ru/32380181-Poster-klimaticheskie-korrelyacii-v-yurkovec.html>. (дата звернення 25.11.2019).
30. **Grotte de la Mairie.** URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Grotte_de_la_Mairie (Дата звернення 5.11.2020).
31. **Ruggles C.** Ancient Astronomy: An Encyclopedia of Cosmologies and Myth. ABC-CLIO, 2005. 548 с.

References

1. **Astronomers of the Stone Age (Prehistoric Astronomers).** URL: <https://cultprosvet-mag.livejournal.com/38973.html> (in Russian).
2. **Gavrilov K. N.** Kostenkovsko-Avdeevskaya culture URL: <https://bigenc.ru/archeology/text/2102565> (in Russian).
3. **Gurshtein A. A.** (1984). Eternal secrets of the sky. Moscow: Education. 272 p. (in Russian).
4. **Gurshtein A. A.** (2011). Archaeoastronomical dossier: when was the zodiac born? Earth and the Universe. Popular science journal of the Russian Academy of Sciences, 5, 48-61. URL: http://az.lib.ru/g/gurshtejn_a_a/text_2010_kogda_rodilsya_zodiaq.shtml (in Russian).
5. **Dagaev M. M., Demin V. G., Klemishin I. A., Chagurin V. M.** (1983). Astronomy. Moscow: Prosveschenie. 384 p. (in Russian).

6. **Danilenko V. N.** (1969). Neolithic of Ukraine. Chapters of the ancient history of Southeast Europe. Kiev: Naukova Dumka. 359 p. (in Russian).
7. **Jelinek Jan.** *Large illustrated atlas of primitive man* / by ed. V.P. Alekseev. Prague: Artia, 1972, third edition 1985. 560 p. (in Russian).
8. **Emelyanov V. V.** (2001). Ancient Sumer. Essays on culture. St. Petersburg: Petersburgskoe vostokovedenie, 368 p. («World of the East») (in Russian).
9. **Klyagin N. V.** (2007). Modern scientific picture of the world. Moscow: Logos, URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/klyagin/04.php(in Russian).
10. **Korol D. O.** (1999). An attempt to reconstruct Trypillia mythology from art monuments. Cultural studies. Kyiv: «KM Publishing House Academia».. P. 78 - 103. URL: <https://enigmatic-past.livejournal.com/2158.html> (in Issue 2 Ukrainian).
11. **Krvavych D. P., Ovsyichuk V. A., Cherepanova S. O.** (2003). Ukrainian art: Textbook in 3 parts. Volume 1./ Foreword by Prof. V. Skotny/. Lviv: Svit. 256 p. (in Ukrainian).
12. **Mellart J.** (1982). The Most Ancient Civilizations of the Near East (Translated from English by E.V. Antonova). Moscow: Nauka. (Series «In the footsteps of the disappeared cultures of the East»). 111 s. (in Russian).
13. **Rock paintings.** URL: <http://xreferat.ru/47/673-3-naskal-nye-risunki.html> (in Russian).
14. **Ostyakova G., Orlov V.** Mystery of the Lasko grotto. URL: <http://ufonews.ru/photo2/184.htm> (in Russian).
15. **Petrin V., Shirokov V.** (1987). Ancient underground gallery in the South Urals. Knowledge is power. №. 7. S. 95–97. (in Russian).
16. **Lasko Cave.** URL: <https://bit.ly/38cWc9i> (in Russian).
17. **Records of ancient painting. Homo science. № 2.** URL: [https:// batrachospermum.livejournal.com/26946.html](https://batrachospermum.livejournal.com/26946.html) (in Russian).
18. **Stolar A. D.** (1985). The origin of the fine arts. Moscow: Iskusstvo. 298 p. (in Russian).
19. **Frolov B. A.** (1981). What the Siberian Madonna Told. Moslva: Znanie. 112 p. (in Russian).
20. **Frolov B. A.** (1987). Discovery of man (to the experience of new studies of primitive art). Anthropomorphic images. Primitive art. Collection of scientific articles. Novosibirsk: Nauka. P. 8-18. (in Russian).
21. **Hancock Graeme, Site Faya.** Mirror of heaven. In Search of the Lost Civilization URL : <https://www.you-books.com/book/G-Henkok/Zerkalo-nebes-V-poiskah-utrachennoj-czivilizaczii> (in Russian).
22. **Hancock Graeme.** Supernatural. Gods and demons of evolution. Part two. Caves. Chapter four. Therianthropy. URL: http://www.razlib.ru/religiovedenie/sverhestestvennoe_bogi_i_demony_yevolyucii/p4.php (in Russian).
23. **Hall M. P.** (2004). Encyclopedic presentation of Masonic Hermetic Qabbalistic and Rosicrucian symbolical philosophy. Moscow: AST. : Astrel. 478 p. (in Russian).
24. **Chronology of the Late Paleolithic.** URL: <https://bit.ly/3kYIZpb> (in Russian).
25. **Chmyhov M. O. & N. M. Kravchenko, I. T. Cherniakov.** (1992). Archaeology and ancient history of Ukraine: a course of lectures. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
26. **Chmyhov M. O.** (2014). Astronomy in the life of primitive society (to the question of the time of the establishment of astronomical knowledge). Ukrainian sky: studios on the history of astronomy in Ukraine: a collection of scientific works. Lviv: Institute of Applied Problems of Mechanics and Mathematics named Ya.S. Pidstrigach of the National Academy of Sciences of Ukraine. 767 pp. (in Ukrainian).
27. **Shilov Yu. A.** Space secrets of mounds. Moscow: Molodaya gvardiya, 1990. 66 p. (in Russian).
28. **Shovkoplyas I. G.** (1982). Dobranichevskaya Late Paleolithic site in Ukraine: research, exhibiting. Brief messages. Paleolithic problems of Eastern Europe. Moscow: Nauka. P. 85-90. (in Russian).
29. **Yurkovets V. P.** Poster «Climatic Correlations». URL: [https:// docplayer.ru/32380181-Poster-klimaticheskije-korrelyacii-v-yurkovec.html](https://docplayer.ru/32380181-Poster-klimaticheskije-korrelyacii-v-yurkovec.html) (in Russian).
30. **Grotte de la Mairie.** URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Grotte_de_la_Mairie (in French).
31. **Ruggles C.** (2005). Ancient Astronomy: An Encyclopedia of Cosmologies and Myth. ABC-CLIO. 548 p. (in English).

СЕМАНТИКА ОБРАЗА БЫКА В ИСКУССТВЕ КАМЕННОГО ВЕКА

Бондарчук Ярослава Витальевна –

кандидат искусствоведения, доцент кафедры

документоведения и информационной деятельности,

Национальный университет «Острожская академия», г. Острог

На основе анализа артефактов прослежена эволюция семантической нагрузки образа быка от времени его появления в искусстве верхнего палеолита 33–31 тыс. лет до н. э. до конца неолита. Рассматривается гипотеза об отражении основных религиозно-мировоззренческих идей того или иного исторического периода в характеристике доминирующего в этот период знака зодиака, в котором в результате прецессии в течение 2150 лет находится точка пересечения эклиптики и экватора (точка весеннего равноденствия). Предлагаются аргументы в пользу положительного решения этой проблемы. Автор сопоставляет религиозно-мировоззренческие идеи, связанные с культом быка, со смысловыми характеристиками знаков 12-членного зодиакального круга, принятого в современной астрономии. Делается вывод, что отображение главных религиозных культов и идей в характеристиках зодиакальных знаков можно констатировать не только в период развития астрономии, но и в первобытных обществах, которые не имели представления о зодиаке.

Ключевые слова: семантика образа быка, религиозно-мировоззренческие идеи, духовная эволюция, зодиакальные знаки Близнецов, Тельца, Стрельца, Весов, Девы.

SEMANTICS OF THE IMAGE OF THE BULL IN THE ART OF THE STONE AGE

Bondarchuk Yaroslava – Candidate of art criticism, Associate Professor of Department of Document Studies and Information Activities. The National University «Ostroh Academy»

Based on the analysis of artifacts, the evolution of the semantic load of the image of the bull from the time of its appearance in the art of the Upper Paleolithic from 33 000 to 21 000 BC is traced, until the end of the Neolithic. A hypothesis is considered about the reflection of the main religious-worldview ideas of a particular historical period in the characteristic of the dominant sign of the zodiac during this period, in which, as a result of precession for 2150 years, there is a point of intersection of the ecliptic and the equator (the point of vernal equinox). Arguments for a positive solution to this problem are proposed. The author compares the religious-worldview ideas associated with the cult of the bull with the semantic characteristics of the signs of the 12-member zodiacal circle, adopted in modern astronomy. It is concluded, that the reflection of the main religious cults and ideas in the characteristics of the zodiac signs took place not only during the development of astronomy, but also in period of primitive societies, that had no idea about the zodiac.

Key words: semantics of the bull's image, religious-worldview ideas, spiritual evolution, zodiacal signs of Gemini, Taurus, Sagittarius, Libra, Virgo.

UDK 7.031

SEMANTICS OF THE IMAGE OF THE BULL IN THE ART OF THE STONE AGE

Bondarchuk Yaroslava – Candidate of art criticism, Associate Professor of Department of Document Studies and Information Activities. The National University «Ostroh Academy»

The purpose of this article: to trace the evolution of the semantic load of the image of the bull throughout the Stone Age, and to find out, whether the religious- worldview ideas connected with this image were reflected in the characteristics of the zodiac signs dominant in the period of their origin (under which the point of intersection of the ecliptic and the equator took place at that time).

The methodological basis of the research were works by A. Stoliar, B. Frolov, A. Gurshteyn, M. Chmyhov, N. Kliagin, C. Ruggles, M. P. Hall, G. Hancock.

The results of the study confirmed, that religious-worldview ideas were reflected in the characteristics of dominant at the time of their occurrence of zodiac signs. The most ancient image of a male bull with a female lioness (in cave Chauvet), which indicates the emergence of the cult of the couple in connection with the transition to dual-generic collectives, dates back to 33-31 millennium BC. – the era of Gemini (32 250 – 30 100 BC) and is reflected in the characteristics of this zodiac sign, which positions the duality principle. The beginning of dominance in cave paintings of bulls and bison as zoomorphic symbols of male fertilizing power, semantically paired with the image of a woman, dates back to 30-28 millennium BC. – the astronomical era of Taurus. The images of bulls as zoomorphic symbols of the zodiacal constellations (in the caves of Lasko and the Stone Tomb), which indicates the interest of primitive man in the celestial world, dates back to 18-16 millennium BC. and is reflected in the characteristic of the dominant at that time the zodiac sign of Sagittarius (19 350 – 17 200 BC), which positions the separation from earthly reality to the sky, because he targets the stars. The most ancient images of two bulls in poses of confrontation and balance (in the Portel cave) date back to 15–13 millennia BC. – the time of dominance of the zodiacal constellation Libra, which positions the principle of equilibrium. A new features of cave art of the 13 th - 11 th millennium BC. were images of bulls with women (in the caves near Angles-sur-l'Anglin and Ignatievskaya). Strengthening the cult of the women-mother in the 13 – 11 th millennium BC. in connection with the warming of the climate and spreading of specialized gathering of wild plants, which was carried out by women, is reflected in the characteristic of the dominant at that time (12 900 – 10 750 BC) the zodiac sign Virgo. In the 4 –3 millennium BC. due to the widespread spread of agriculture and the cult of the earth, the image of the bull is perceived as semantically paired with Mother-Earth. As a result, ancient astronomers characterized the then dominant constellation Taurus (4 300 – 2 150 BC) as a sign of the elements of the earth and as a symbol of the planet Earth. The reflection of the main religious and ideological ideas in the characteristics of the zodiac signs not only during the development of astronomy, but also in the period of primitive history shows that this is not the result of human thought, but the Higher Mind. Astronomical epochs of zodiac signs mark the stages of spiritual evolution of mankind.

The novelty of this study is that for the first time the evolution of the semantics of the image of the bull in the art of the Stone Age was traced. It was found that the main religious-worldview ideas of a certain historical period are reflected in the characteristics of the dominant zodiac signs in these periods (in which is the point of intersection of the ecliptic and the equator on the day of the vernal equinox).

Practical significance. Theoretical conclusions can be used to further explore this issue, to teach the history of art, history of world and national culture, when writing scientific works on the history of art.

Key words: semantics of the bull's image, religious-worldview ideas, spiritual evolution, zodiacal signs of Gemini, Taurus, Sagittarius, Libra, Virgo.

Надійшла до редакції 1.10.2020 р.